

Ευανθία Τσακίρη

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΤΟ
ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΩΝ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ:
Η ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΕΡΩΤΗΣΕΩΝ

Κατά το σχεδιασμό μιας εμπειρικής κοινωνικής έρευνας τη σημαντικότερη θέση την κατέχει ο σχεδιασμός του ερωτηματολογίου. Στο ερωτηματολόγιο, οι ερωτήσεις διατυπώνουν το σύνολο των ερευνητικών υποθέσεων καθορίζοντας έτσι το είδος και την ποιότητα των δεδομένων που πρόκειται να συλλεγούν και τις μετρήσεις που τα δεδομένα αυτά επιδέχονται. Έτσι, ο σχεδιασμός του ερωτηματολογίου συνιστά μια σύνθετη και πολύπλοκη διαδικασία και απαιτεί τη λήψη μιας σειράς αποφάσεων που συνοπτικά κατατάσσονται σε δύο ευρύτερες κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι αποφάσεις που αναφέρονται στις μεθόδους που πρόκειται να χρησιμοποιηθούν για τη συλλογή των εμπειρικών δεδομένων και στις τεχνικές που εξασφαλίζουν την αρχική συνεργασία των απαντώντων στην έρευνα. Οι τελευταίες συμπεριλαμβάνουν τον τρόπο με τον οποίο θα αναφερθούν οι σκοποί και ο χορηγός της έρευνας καθώς επίσης και τα μέσα για τη διασφάλιση της ανωνυμίας του ερωτωμένου και του απορρήτου των απαντήσεων. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι αποφάσεις που αναφέρονται στο περιεχόμενο των ερωτήσεων, δηλαδή στη διατύπωσή τους, στον τρόπο με τον οποίο οι ερωτήσεις διατάσσονται στο ερωτηματολόγιο και στη χρήση ή μη κλειστών ή ανοιχτών ερωτήσεων. Είναι γνωστό ότι για κάθε ένα από τα ζητήματα που αναφέρονται στο σχεδιασμό των ερωτηματολογίων των κοινωνικών ερευνών έχει διεξαχθεί ένα πλήθος μεθοδολογικών ερευνών και πειραμάτων, τα αποτελέσματα των οποίων οφείλει η ερευνητική ομάδα να λαμβάνει υπόψη πριν σχεδιάσει το ερωτηματολόγιο του συγκεκριμένου ερευνητικού προγράμματος.¹

Η κ. Ευανθία Τσακίρη είναι ερευνήτρια του ΕΚΚΕ.

1. Υπάρχει ένα πλήθος ερευνών με αποκλειστικό αντικείμενο ζητήματα σχεδιασμού των

ερωτηματολογίων των κοινωνικών ερευνών και κατά συνέπεια η βιβλιογραφία γύρω απ' αυτά τα θέματα είναι εκτενής. Έτσι, εδώ θα αναφέρουμε ενδεικτικά και μόνο τις μελέτες που έχουν παίξει σημαντικό ρόλο στη διερεύνηση και επίλυση των θεωρητικών και μεθοδολογικών αυτών προβλημάτων. Είναι γνωστό ότι σε κάθε έρευνα αντιστοιχεί το ερωτηματολόγιό της, το οποίο αναφέρεται αποκλειστικά στα ζητήματα που τίθενται από το συγκεκριμένο ερευνητικό αντικείμενο. Έτσι, για το ποιες ερωτήσεις πρακτικά χρησιμοποιούνται ως εισαγωγή στο ερωτηματολόγιο βλ. ενδεικτικά: L. Kahn και C.F. Cannell, *The Dynamics of Interviewing*, Wiley, Νέα Υόρκη 1975· H.H. Hyman κ.ά., *Interviewing in Social Research*, University of Chicago Press, 1954· P.B. Sheatsley, *The Art of Interviewing and a Guide to Interviewer Selection and Training*, Dryden Press, Νέα Υόρκη 1951· R.K. Merton, M. Fiske και P.L. Kendall, *The Focused Interview*, Glencoe, Ill. The Free Press, 1956· E.E. Maccoby και N. Maccoby, «The Interview: A Tool of Social Science» στο G. Lindzey (επιμ.), *Handbook of Social Psychology*, Cambridge, Mass: Addison-Wesley, 1954. Για ζητήματα που αναφέρονται στη διατύπωση (wording) των ερωτήσεων, ώστε η ερώτηση να είναι σαφής και αντιληπτή απ' όλους τους ερωτωμένους και οι απαντήσεις να προκύπτουν αυθόρμητα και όχι σαν αποτέλεσμα μιας σειράς συλλογισμών εκ μέρους του ερωτωμένου, βλ. ενδεικτικά: S.L. Payne, *The Art of asking Questions*, Princeton University Press, 1951· J.B. Knowles, «Acquiescence Response Set and the Questionnaire Measurement of Personality», *British Journal of Social and Clinical Psychology*, σ. 131-137, Νέα Υόρκη 1963· C.A. Moser και G. Kalton, *Survey Methods in Social Investigations*, Heinemann, 1971· J. Stoetzel και A. Girard, *Les sondages d' opinion publique*, P.U.F., Παρίσι 1973· F. Bon, *Les sondages peuvent ils se tromper?*, Calmann-Levy, Παρίσι 1972· J. Desable, *Théorie et pratique des sondages*, Dunod, Παρίσι, 1966· B. Φύλιας κ.ά., *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές κοινωνικών ερευνών*, Gutenberg, Αθήνα 1977· Α. Κουβέλη, «Το στοιχείο παραμόρφωσης στην εμπειρική κοινωνική έρευνα: τυποποιημένο ερωτηματολόγιο και ελεύθερη συνέντευξη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 54 (1984). Για τον τύπο των ερωτήσεων που πρόκειται να χρησιμοποιηθεί, δηλαδή αν θα είναι ανοιχτές ή κλειστές ερωτήσεις ή ένας συνδυασμός και των δύο, βλ. ενδεικτικά: W.A. Belson και J.A. Duncan, «A Comparison of the Check-list and the open Response Questioning Systems», *Applied statistics*, αρ. 2 (1962), σ. 120-132· W.R. Johnson, N.A. Sieveking και E.S. Clanton, «Effects of Alternative positioning of open-ended Questions in multiplechoice Questionnaires», *Journal of Applied Psychology*, αρ. 59 (1974), σ. 776-778. Επίσης για περισσότερο αναλυτικές απαντήσεις κάποιες ειδικής ομάδας ερωτωμένων και όχι του συνόλου του δείγματος που απαντά σε κάποια ερώτηση χρησιμοποιείται η τεχνική των «φίλτρων», για την οποία βλ. ενδεικτικά: G.F. Bishop, R.W. Oldendick και A.J. Tucharber, «Effects or Filter Questions in Public Opinion Surveys», *Public Opinion Quarterly*, 47 (1983), σ. 528-546· B. George, R.W. Oldendick και A.J. Tuchfarber, «Effects of presenting one versus two Sides of an Issue in Survey Questions», *Public Opinion Quarterly*, αρ. 46 (1982), σ. 69-85. Άλλο σημαντικό θέμα αποτελεί και ο συνολικός αριθμός των ερωτήσεων ενός ερωτηματολογίου, δηλαδή η έκτασή του, που παίζει καθοριστικό ρόλο στο είδος των απαντήσεων που λαμβάνονται, βλ. ενδεικτικά: A.R. Qula Herzog και J.G. Bachman, «Effects of Questionnaire Length on Response Quality», *Public Opinion Quarterly*, αρ. 45 (1981), σ. 549-559· L.D. Johnston, J.G. Bachman και P.M.Q' Malley, *Questionnaire Responses from the Nation's High School Seniors 1979*, Ann Arbor: Institute for Social Research, 1980. Τέλος, η κάθε ερώτηση-μεταβλητή πρέπει να μετρείται με τις κατάλληλες τιμές και κλίμακες ώστε να καθίσταται δυνατή τόσο η μέτρηση της ερευνητικής υπόθεσης που συνοψίζει όσο και η στατιστική της επεξεργασία, βλ. ενδεικτικά: A.N. Oppenheim και D.G. Macrae, *Questionnaire Design and Attitude measurement*, Heinemann, 1984· P. Cibios, *L' analyse des données en Sociologie*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1984· F. Benzecri, *L' analyse des données*, Dunod, Παρίσι 1973· F. Benzecri, *Pratique de l' analyse des données, Analyse des correspondances*, Dunod, Παρίσι 1980· L. Lebart, A. Morineau, N. Tebard, *Techniques de la description statistique*, Dunod, Παρίσι 1977· N.H. Nie, C.H. Hull κ.ά., *Statistical package for Social Sciences*, University of Chicago, 1973· R. Ghiglione, B. Matalows, *Les enquetes sociologiques*

Η εργασία αυτή αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια για να τεθούν ορισμένα μεθοδολογικά προβλήματα που προκύπτουν κατά το σχεδιασμό των ερωτηματολογίων των εμπειρικών ερευνών. Είναι γνωστό ότι κατά την τοποθέτηση των ερωτήσεων έτσι ώστε να σχηματίζουν ερωτηματολόγιο, ένα σημαντικό και κρίσιμο ζήτημα αποτελεί η τεχνική της διάταξής τους. Έτσι, για να εξασφαλιστεί η αρχική συνεργασία με τους ερωτωμένους και η συνέχισή της, θεωρείται σκόπιμη η χρήση ανώδωνων ερωτήσεων στην αρχή και η τοποθέτηση ερωτήσεων που αναφέρονται σε ευαίσθητα θέματα προς τη μέση ή το τέλος του ερωτηματολογίου. Επιπλέον οι ερωτήσεις πρέπει να εναλλάσσονται κατά μια λογική ακολουθία.

Πολλές μεθοδολογικές έρευνες έδειξαν ότι η διάταξη των ερωτήσεων επηρεάζει κάθε ερώτηση τόσο ως προς τα ποσοστά των αρνήσεων όσο και ως προς τις απαντήσεις που δίνονται, και η φύση και το μέγεθος αυτών των επιδράσεων έχουν αποτελέσει το αντικείμενο διεξοδικής μελέτης. Ειδικότερα, τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών έδειξαν ότι η φύση των επιδράσεων της διάταξης σε κάθε ερώτηση διαφέρει και ως προς τον τρόπο που οι εναλλακτικές απαντήσεις παρουσιάζονται και ως προς τον τρόπο κατά τον οποίο διατάσσονται. Η παρούσα εργασία ασχολείται με τα προβλήματα που προκύπτουν κατά τη διάταξη των ερωτήσεων στο ερωτηματολόγιο της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας.²

théories et pratique, Παρίσι 1970· L.L. Thurstone, *The Measurement of Values*, Chicago 1959· C.E. Osgood, G.J. Suci και P.H. Tannenbaum, *The Measurement of Meaning*, Illinois 1949· P.E. Vernon, *Personality Tests and Assessments*, Heineman, Λονδίνο 1962· W.S. Torgerson, *Theory and Methods of Scaling*, Wiley, Νέα Υόρκη 1958· S. Messick και J. Ross (επιμ.), *Measurement in Personality and Cognition*, Wiley, Νέα Υόρκη 1962· D. Krech, R.S. Crutchfield και E.L. Ballachey, *Individual in Society*, Wiley, Νέα Υόρκη 1962· M. Reuchlin, *Les méthodes statistiques*, P.U.F., Παρίσι 1976· P. Debatty, *La mesure des attitudes*, P.U.F., Παρίσι 1963· R. Boudow, P. Lazarsfeld, *Le Vocabulaire des Sciences Sociales*, Mouton, Παρίσι, Χάγη 1965· R. Boudow, P. Lazarsfeld, *L'analyse empirique de la causalité*, Mouton, Παρίσι, Χάγη 1966· C. Flament, *L'Analyse booléenne de questionnaire*, Mouton, Παρίσι, Χάγη 1976.

2. Για το κρίσιμο θέμα που αποτελεί η τεχνική της διάταξης των ερωτήσεων βλ. ενδεικτικά: G. Karton, M. Collins και L. Brook, «Experiments in Wording Opinion Questions», *Applied Statistics*, 27, αρ. 2 (1978), σ. 149-161· S.G. Mc Farland, «Effects of Question Order on Survey Response», *Public Opinion Quarterly*, 45 (1981), σ. 208-215· W.D. Perrault, «Controlling Order - Effect bias», *Public Opinion Quarterly*, 35 (1975), σ. 544-5· N.M. Bradburn και W.M. Mason, «The Effect of Question Order on Responses», *Journal of Marketing Research*, 1964, σ. 57-61· I. Crespi και D. Morris, «Question Order Effect and the measurement of Candidate Preference in the 1982 Connection Elections», *Public Opinion Quarterly*, 48 (1984), σ. 578-591· V.M. Hunt, R.E. Trussel και J. Elinson, «Conditional Order Effects», Paper Presented to the World Association for *Public Opinion Research*, 1982· D.H. Willick και R.K. Ashley, «Survey Question Order and the Political Party Preferences of College Students and their Parents», *Public Opinion Quarterly*, 35 (1971), σ. 189-199· L. Sigelman, «Question Order Effects on Presidential Popularity», *Public Opinion Quarterly*, 45 (1981), σ. 199-207.

1. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Για να μελετήσουμε την επίδραση που έχει η διάταξη των ερωτήσεων στις απαντήσεις των ερωτωμένων, σε μια εμπειρική κοινωνική έρευνα, συγκρίνουμε τις απαντήσεις που δίνονται σε όμοια διατυπωμένες ερωτήσεις οι οποίες όμως κατέχουν διαφορετικές θέσεις είτε στο ίδιο ερωτηματολόγιο ή σε δύο ίδιου τύπου ερωτηματολόγια. Έτσι μπορούμε να διερευνήσουμε την ύπαρξη ή μη επιδράσεων που πιθανόν οφείλονται στη διαφορετική διάταξη των ερωτήσεων και να προσδιορίσουμε αφενός μεν τους παράγοντες που συσχετίζονται με το μέγεθος αυτής της επίδρασης —εφόσον διαπιστώσουμε ότι υπάρχει— και αφετέρου τις υποομάδες του πληθυσμού που είναι πιθανόν περισσότερο ευάλωτες σ' αυτές τις επιδράσεις.

Σαν πειραματικές ερωτήσεις επιλέξαμε κοινές ερωτήσεις από δύο εμπειρικές κοινωνικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν από το ΕΚΚΕ με αντικείμενο την πολιτική συμπεριφορά, το Μάιο του 1985 και 1988 αντίστοιχα.³

Για κάθε πειραματική ερώτηση υπολογίσαμε το ποσοστό (επί τοις εκατό) των απαντήσεων των ερωτωμένων στις ερωτήσεις των δύο ερευνών p_1 και p_2 , αντίστοιχα, σε καθεμιά από τις εναλλακτικές απαντήσεις. Η σύγκριση βασίζεται στον υπολογισμό της διαφοράς των δύο ποσοστών $p_1 - p_2$. Η διαφορά αυτή αποτελεί μέτρηση για την επίδραση που έχει η διάταξη των ερωτήσεων. Λαμβάνοντας υπόψη την πολυπλοκότητα του δειγματοληπτικού σχεδίου υπολογίζουμε το τυπικό σφάλμα αυτής της μέτρησης με τον προσεγγιστικό τύπο: $[(p_1 \cdot q_1 / n_1) + (p_2 \cdot q_2 / n_2)]^{1/2}$ όπου $q_1 = 100 - p_1$, $q_2 = 100 - p_2$ και n_1, n_2 είναι τα δειγματοληπτικά μεγέθη στα οποία έχει βασιστεί ο υπολογισμός των ποσοστών p_1 και p_2 για τις απαντήσεις στην ίδια ερώτηση.⁴

3. Η πρώτη έρευνα, «Συγκριτική έρευνα πολιτικής κουλτούρας στις χώρες της Νότιας Ευρώπης», πραγματοποιήθηκε το Μάιο του 1985 και μελετά πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα (βλ. *Επιθώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος 69Α, 1988). Για την επιλογή του πανελλαδικού δείγματος των 2.000 ενηλίκων χρησιμοποιήθηκε η δειγματοληπτική ποσοτώσεων. Η δεύτερη έρευνα, «Πολιτική συμπεριφορά των γυναικών», πραγματοποιήθηκε το Μάιο του 1988 και μελετά ζητήματα πολιτικής αντίληψης και συμπεριφοράς, όπου συμπεριλαμβάνονται και ερωτήσεις για γυναικεία ζητήματα που αφορούν τη νομομοποίηση των αμβλώσεων, την προίκια, τον πολιτικό γάμο, τη γυναικεία ψήφο κλπ. (βλ. Η. Νικολακόπουλος, Μ. Παντελίδου κ.ά., Αθήνα 1988). Και εδώ χρησιμοποιήθηκε η δειγματοληπτική ποσοτώσεων για την επιλογή του πανελλαδικού δείγματος. Το πραγματικό δείγμα αυτής της έρευνας ήταν 3.000 άτομα από τα οποία 2.000 γυναίκες και 1.000 άνδρες. Επιλέξαμε με συστηματικό τρόπο 1.000 γυναίκες ώστε να γίνει δυνατή η σύγκριση των αποτελεσμάτων των δύο ερευνών μεταξύ των.

4. Βλ. Gr. Walton, M. Collins και L. Broou, «Experiments in Wording Opinion Questions», *Applied Statistics*, 27, αρ. 2 (1978), σ. 149-161.

Κάθε εναλλακτική επιλογή απάντησης αναλύεται ως προς τις εξής τέσσερις δημογραφικές-κοινωνικές μεταβλητές: το φύλο, την ηλικία, το μέγεθος του οικισμού της διαμονής των ερωτωμένων και το επίπεδο εκπαίδευσής τους. Για την καλύτερη επεξεργασία των αποτελεσμάτων η μεταβλητή που αναφέρεται στην ηλικία των απαντώντων ομαδοποιήθηκε στις εξής τέσσερις κατηγορίες: από 18 έως 29 ετών, από 30 έως 44 ετών, από 45 έως 59 ετών και τέλος από 60 ετών και άνω. Όσον αφορά το μέγεθος του οικισμού διακρίθηκαν δύο στρώματα: το πρώτο στρώμα σχηματίζεται από τα αστικά κέντρα στα οποία συμπεριλαμβάνεται η περιφέρεια πρωτεύουσας και το πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης και το δεύτερο στρώμα που αποτελείται από τα ημιαστικά και αγροτικά κέντρα. Τέλος, το επίπεδο της εκπαίδευσης ομαδοποιήθηκε στις εξής τρεις κατηγορίες: την πρωτοβάθμια, τη δευτεροβάθμια και την τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Τα παραπάνω δημογραφικά-κοινωνικά μεγέθη, για τα οποία υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ των πληθυσμών των δύο ερευνών, χρησιμοποιήθηκαν ως παράγοντες διαφοροποίησης που είναι και οι πλέον τυπικοί για τέτοιου είδους αναλύσεις. Θα μπορούσε να χρησιμοποιηθούν και άλλες κοινωνικές-οικονομικές μεταβλητές, όπως για παράδειγμα η οικογενειακή κατάσταση των ερωτωμένων ή το επάγγελμά τους, για να προσδιοριστούν καλύτερα οι ομάδες πληθυσμού που πιθανόν διαφοροποιούνται όσον αφορά τις εναλλακτικές απαντήσεις που δίνονται σε κάθε ερώτηση. Όμως αυτό αποτελεί επόμενο στάδιο της ανάλυσης και δυσχεραίνει επί του παρόντος την παρουσίαση των πρώτων αποτελεσμάτων.

1.1. Η επίδραση της διάταξης σε καθεμία από τις επιλογές απαντήσεων όταν η ερώτηση διατυπώνεται σε δύο διαφορετικά ερωτηματολόγια

Η πειραματική ερώτηση που εξετάζουμε αναφέρεται στον εκκλησιασμό και συγκεκριμένα διατυπώνεται και στα δύο ερωτηματολόγια ως εξής: «Πόσο συχνά πηγαίνετε στην εκκλησία». Ο ερωτώμενος έχει να επιλέξει από τις εξής τέσσερις εναλλακτικές απαντήσεις: ποτέ, μερικές φορές το χρόνο, δύο-τρεις φορές το μήνα, κάθε Κυριακή ή συχνότερα. Η ερώτηση αυτή στο μεν ερωτηματολόγιο της έρευνας του 1985 προηγείται των ερωτήσεων που αναφέρονται στην πολιτική συμπεριφορά, ενώ στο ερωτηματολόγιο της έρευνας του 1988 τοποθετείται μεταξύ ερωτήσεων που αναφέρονται σε πολιτικά-κοινωνικά θέματα για τις γυναίκες. Οι Πίνακες από 1Α έως 1Δ παρουσιάζουν τα αποτελέσματα αυτών των συγκρίσεων για καθεμία από τις τέσσερις εναλλακτικές απαντήσεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1Α

Συχνότητα εκκλησιασμού

Επιλογή Α: Τό ποσοστό των απαντώντων που δηλώνουν ότι δεν πηγαίνουν στην εκκλησία «ποτέ»

		ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ				Κατά προ- σέγγιση τοπική απόκλιση της δια- φοράς	
		Πρώτης έρευνας (Α)		Δεύτερης έρευνας (Β)			Επίδραση της διά- ταξης
		P ₁ (%)	P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)		
Σύνολο απαντώντων στην Α επιλογή		16 1998	17 2001	-1	1,1		
Φύλο	Άνδρες	24 992	23 1002	1	1,9		
	Γυναίκες	9 1006	10 999	-1	1,3		
Ηλικία	18-29	27 498	24 499	3	2,7		
	30-44	19 539	19 467	0	2,5		
	45-59	7 592	11 537	-4	1,7		
	60 - άνω	11 369	12 499	-1	2,2		
Μέγεθος οικισμού	Αθήνα Θεσ/νίκη Αστικά	18 1156	19 1163	-1	1,6		
	Πημιαστικά Αγροτικά	13 842	14 838	-1	1,7		
Εκπαίδευση	Πρωτ/θμια	10 1122	10 961	0	1,3		
	Δευτ/θμια	22 659	22 787	0	2,1		
	Τριτ/θμια	28 217	27 253	1	4,1		

ΠΙΝΑΚΑΣ 1Β

Συχνότητα εκκλησιασμού

Επιλογή Β: Το ποσοστό των απαντώντων που δηλώνουν ότι δεν πηγαίνουν στην εκκλησία «Μερικές φορές το χρόνο»

		ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ			Επίδραση της διάταξης	Κατά προσέγγιση τοπική απόκλιση της διαφοράς
		Πρώτης έρευνας (Α)	Δεύτερης έρευνας (Β)			
		P ₁ (%)	P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)	
Σύνολο απαντώντων στη Β Επιλογή		1998	51 2001	52	-1	1,5
Φύλο	Άνδρες	992	55 1002	57	2	2,2
	Γυναίκες	1006	47 999	47	0	2,2
	18-29	498	59 499	63	-4	3
Ηλικία	30-44	539	57 467	60	-3	3,1
	45-59	592	48 537	52	-4	2,9
	60 - άνω	369	36 499	34	2	3,2
Μέγεθος οικισμού	Αθήνα Θεσ/νίκη Αστικά	1156	55 1163	55	0	2
	Ημιαστικά Αγροτικά	842	46 838	48	-2	2,4
Εκπαίδευση	Πρωτ/θμια	1122	47 961	45	2	2,2
	Δευτ/θμια	659	60 787	58	2	2,6
	Τριτ/θμια	217	48 253	59	-11	4,6

ΠΙΝΑΚΑΣ 1Γ

Συχνότητα εκκλησιασμού

Επιλογή Γ: Το ποσοστό των απαντώντων που δηλώνουν ότι δεν πηγαίνουν στην εκκλησία «Δυο-τρεις φορές τον μήνα»

		ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ			Κατά προ- σέγγιση τυπική απόκλιση της δια- φοράς	
		Πρώτης έρευνας (Α)	Δεύτερης έρευνας (Β)	Επίδραση της διά- ταξης	P ₁ - P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)
		P ₁ (%)	P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)	
Σύνολο απαντώντων στην Γ επιλογή		1998	21 2001	19	2	1,2
Φύλο	Άνδρες	992	13 1002	12	1	1,4
	Γυναίκες	1006	29 999	26	3	1,9
Ηλικία	18-29	498	11 499	11	0	1,9
	30-44	539	19 467	14	5	2,3
	45-59	592	28 537	22	5	2,5
	60 - άνω	369	26 499	29	-3	3,1
Μέγεθος οικισμού	Αθήνα Θεσ/νίκη Αστικά	1156	16 1163	15	1	1,5
	Ημιαστικά Αγροτικά	842	28 838	27	1	2,1
Εκπαίδευση	Πρωτ/θμια	1122	27 961	26	1	1,9
	Δευτ/θμια	659	12 787	13	-1	1,7
	Τριτ/θμια	217	15 253	9	-6	3

ΠΙΝΑΚΑΣ 1Α

Συχνότητα εκκλησιασμού

Επιλογή Δ: Το ποσοστό των απαντώντων που δηλώνουν ότι δεν πηγαίνουν στην εκκλησία «κάθε Κυριακή»

		ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ			Επίδραση της διάταξης	Κατά προσέγγιση τυπική απόκλιση της διαφοράς
		Πρώτης έρευνας (Α)	Δεύτερης έρευνας (Β)			
		P ₁ (%)	P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)	
Σύνολο απαντώντων στην Δ Επιλογή		12 1998	13 2001	-2	1	
Φύλο	Άνδρες	8 992	7 1002	1	1,1	
	Γυναίκες	15 1006	17 999	-2	1,6	
Ηλικία	18-29	3 498	2 499	1	1	
	30-44	6 539	7 467	-1	1,5	
	45-59	17 592	15 537	2	2,1	
	60 - άνω	27 369	25 499	-2	3	
Μέγεθος οικισμού	Αθήνα Θεσ/νίκη Αστικά	11 1156	11 1163	0	1,3	
	Ημιαστικά Αγροτικά	14 842	14 838	0	1,7	
Εκπαίδευση	Πρωτ/θμια	16 1122	19 961	-3	1,7	
	Δευτ/θμια	6 659	7 787	-1	1,3	
	Τριτ/θμια	10 217	6 253	4	2,5	

Εξετάζοντας το γενικό σύνολο των απαντήσεων παρατηρούμε ότι για κάθε επιλογή απαντήσεως η διαφορά μεταξύ των ποσοστών των απαντήσεων των δύο ερευνών είναι αμελητέα (με αποκλίσεις -1, +1, +2, -2 των ποσοστιαίων μονάδων, αντίστοιχα). Η αμελητέα αυτή διαφορά δηλώνει ότι η συνθήθεια των πολιτών όσον αφορά τον εκκλησιασμό παραμένει αμετάβλητη μεταξύ των δύο μετρήσεων, δηλαδή της έρευνας του 1985 και της έρευνας του 1988. Έτσι ενώ η πρώτη έρευνα διεξήχθη κατά τη διάρκεια προεκλογικής περιόδου, αυτό φαίνεται να μην επηρεάζει τη συνθήθεια του εκκλησιαζόμενου ή μη κοινού.

Αναλύοντας τώρα κάθε επιλογή απάντησης ως προς τις τέσσερις δημογραφικές-κοινωνικές μεταβλητές, εμφανίζονται κάποιες διαφοροποιήσεις μόνο κατά την αναλυτική εξέταση των ηλικιών και στο επίπεδο της εκπαίδευσης. Έτσι, αναλύοντας τον Πίνακα 1Α που αναφέρεται στους μη εκκλησιαζόμενους πολίτες παρατηρούμε ότι τα άτομα από 18 έως 29 ετών και από 45 έως 59 ετών, εμφανίζουν αποκλίσεις της τάξης των +3, -4 ποσοστιαίων μονάδων, αντίστοιχα. Επίσης το ποσοστό των απαντώντων που δηλώνουν ότι εκκλησιάζονται μερικές φορές το χρόνο (βλ. Πίνακα 1Β) παρουσιάζει μία τάση διαφοροποίησης για τις ηλικίες από 18 έως και 59 ετών. Τα άτομα από 60 ετών και άνω δεν εμφανίζουν διαφοροποιήσεις. Από τον Πίνακα 1Γ που αναφέρεται στους εκκλησιαζόμενους δύο έως τρεις φορές το μήνα παρατηρούμε μια αλλαγή ως προς τη συνθήθεια στα άτομα ηλικίας άνω των 30 ετών. Τέλος, όσον αφορά το επίπεδο της εκπαίδευσης, τάσεις διαφοροποίησης εμφανίζει το εκκλησιαζόμενο κοινό που έχει συμπληρώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση (βλ. Πίνακες 1Β, 1Γ και 1Δ).

1.2. Η επίδραση της διάταξης σε καθεμία από τις εναλλακτικές απαντήσεις όταν η ερώτηση επαναλαμβάνεται στο ίδιο ερωτηματολόγιο

Η πειραματική ερώτηση που χρησιμοποιήθηκε γι' αυτή την περίπτωση διατυπώθηκε ως εξής: «Γενικά θα λέγατε ότι η πολιτική σας ενδιαφέρει: πολύ, αρκετά, λίγο, καθόλου». Η ερώτηση αυτή επαναλαμβάνεται δύο φορές στο ερωτηματολόγιο της έρευνας του 1985. Πρώτα, τη συναντάμε στην αρχή του ερωτηματολογίου όπου προηγείται των ερωτήσεων που αναφέρονται στην πολιτική συμπεριφορά και επαναλαμβάνεται στο τέλος του ερωτηματολογίου αποτελώντας μια από τις τελευταίες ερωτήσεις.

Έτσι στην προκειμένη περίπτωση έχουμε τους ίδιους ερωτώμενους να απαντούν δύο φορές στην ίδια διατυπωμένη ερώτηση και αυτό που εξετάζουμε είναι εάν υπάρχει αλλαγή στη γνώμη τους. Οι Πίνακες 2Α-2Δ παρουσιάζουν τα αποτελέσματα των συγκρίσεων για καθεμία από τις τέσσερις εναλλακτικές απαντήσεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2Α

Ενδιαφέρον για την πολιτική

Επιλογή Α: Το ποσοστό των απαντώντων που δηλώνουν ότι η πολιτική τους ενδιαφέρει «πολύ»

		ΕΡΩΤΗΣΗ		Επίδραση		Κατά προ- σέγγιση τυπική απόκλιση της δια- φοράς	
		Αρχική	Επαναλαμ- βανόμενη	της διά- ταξης			
		P ₁ (%)	P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)		
Σύνολο απαντώντων στην Α επιλογή		1015	1015	18	21	3	1,7
Φύλο	Άνδρες	501	501	24	26	-2	2,7
	Γυναίκες	514	514	14	16	-2	2,2
Ηλικία	18-29	269	269	18	20	2	3,3
	30-44	271	271	21	23	2	3,5
	45-59	297	297	16	19	3	2,1
	60 - άνω	178	178	22	20	2	4,3
Μέγεθος οικισμού	Αθήνα Θεσ/νίκη Αστικά	688	688	18	19	1	2
	Ημιαστικά Αγροτικά	327	326	21	24	3	3,2
Εκπαίδευση	Πρωτ/θμια	535	535	16	19	-3	2,3
	Δευτ/θμια	329	329	20	21	1	3,1
	Τριτ/θμια	111	111	30	32	-2	6,2

ΠΙΝΑΚΑΣ 2Β

Ενδιαφέρον για την πολιτική

Επιλογή Β: Το ποσοστό των απαντώντων που δηλώνουν ότι η πολιτική τους ενδιαφέρει «αρκετά»

		ΕΡΩΤΗΣΗ		Επίδραση της διάταξης	Κατά προσέγγιση τυπική απόκλιση της διαφοράς	
		Αρχική	Επαναλαμβανόμενη			
		P ₁ (%)	P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)	
Σύνολο απαντώντων στην Β Επιλογή		1015	37 1015	36	1	2,1
Φύλο	Άνδρες	501	38 501	37	1	3
	Γυναίκες	514	35 514	34	1	2,9
Ηλικία	18-29	269	42 269	40	2	4
	30-44	271	38 271	39	1	4,1
	45-59	297	34 297	32	2	3,8
	60 - άνω	178	29 178	32	-3	4,8
Μέγεθος οικισμού	Αθήνα Θεσ/νίκη Αστικά	688	39 688	39	0	2,6
	Ημιαστικά Αγροτικά	327	32 326	25	7	2,5
Εκπαίδευση	Πρωτ/θμια	533	30 533	30	0	2,8
	Δευτ/θμια	329	46 329	45	1	2,7
	Τριτ/θμια	111	42 111	40	2	6,3

ΠΙΝΑΚΑΣ 2Γ

Ενδιαφέρον για την πολιτική
Επιλογή Γ: Το ποσοστό των απαντώντων που δηλώνουν
ότι η πολιτική τους ενδιαφέρει «λίγο»

		ΕΡΩΤΗΣΗ				Κατά προ- σέγγιση τυπική απόκλιση της δια- φοράς
		Αρχική	Επαναλαμ- βανόμενη	Επίδραση της διά- ταξης		
		P ₁ (%)	P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)	
Σύνολο απαντώντων στην Γ επιλογή		1015	28 1015	28	0	1,99
Φύλο	Άνδρες	501	25 501	25	0	2,7
	Γυναίκες	514	31 514	30	1	2,8
Ηλικία	18-29	269	27 269	27	0	3,8
	30-44	271	28 271	29	0	3,8
	45-59	297	29 297	28	1	3,7
	60 - άνω	178	28 178	28	0	4,7
Μέγεθος οικισμού	Αθήνα Θεσ/νίκη Αστικά	688	28 688	26	2	2,3
	Ημιαστικά Αγροτικά	327	32 326	25	7	2,5
Εκπαίδευση	Πρωτ/θμια	533	30 533	30	0	2,8
	Δευτ/θμια	329	46 329	45	1	2,7
	Τριτ/θμια	111	42 111	40	2	6,3

ΠΙΝΑΚΑΣ 2Α

Ενδιαφέρον για την πολιτική

Επιλογή Δ: Το ποσοστό των απαντώντων που δηλώνουν ότι η πολιτική τους ενδιαφέρει «καθόλου»

		ΕΡΩΤΗΣΗ				Κατά προ- σέγγιση τυπική απόκλιση της δια- φοράς	
		Αρχική	Επαναλαμ- βανόμενη	Επίδραση της διά- ταξης			
		P ₁ (%)	P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)		
Σύνολο απαντώντων στην Δ Επιλογή		1015	17	1015	16	1	1,65
Φύλο	Άνδρες	501	15	501	12	3	2,2
	Γυναίκες	514	21	514	20	1	2,5
Ηλικία	18-29	269	13	269	13	0	2,8
	30-44	271	13	271	10	3	2,7
	45-59	297	21	297	21	0	3,3
	60 - άνω	178	22	178	21	1	4,3
Μέγεθος οικισμού	Αθήνα Θεσ/νίκη Αστικά	688	16	680	15	1	1,9
	Ημιαστικά Αγροτικά	327	18	326	18	0	3
Εκπαίδευση	Πρωτ/θμια	533	22	533	21	1	2,5
	Δευτ/θμια	329	12	329	12	0	2,5
	Τριτοβάθμια	111	3	111	4	-1	2,4

Εξετάζοντας το γενικό σύνολο των απαντήσεων για τις επιλογές «πολύ» και «καθόλου» πολιτικό ενδιαφέρον, παρατηρούμε αποκλίσεις της τάξης των +3 ποσοστιαίων μονάδων αντίστοιχα (βλ. Πίνακες 2Α, 2Δ). Κατά την ανάλυση του συνόλου των απαντήσεων κατά φύλο μόνο οι άντρες που δηλώνουν ότι δεν ενδιαφέρονται «καθόλου» για την πολιτική διαφοροποιούνται (απόκλιση +3 ποσοστιαίες μονάδες, βλ. Πίνακα 2Δ). Αναλύοντας το σύνολο των απαντήσεων ως προς τη μεταβλητή της ηλικίας εμφανίζονται οι εξής διαφοροποιήσεις: α) για την επιλογή «πολύ» στις ηλικίες από 45 έως και 59 ετών με απόκλιση +3 ποσοστιαίες μονάδες (βλ. Πίνακα 2Α)· β) για την επιλογή «αρκετά» στους πολίτες άνω των 60 ετών με απόκλιση -3 ποσοστιαίες μονάδες (βλ. Πίνακα 2Β), και γ) για την επιλογή «καθόλου» στις ηλικίες από 30 έως και 44 ετών με απόκλιση +3 ποσοστιαίες μονάδες (βλ. Πίνακα 2Δ).

Επίσης κατά την ανάλυση του γενικού συνόλου ως προς το μέγεθος του οικισμού της διαμονής των ερωτώμενων παρατηρούμε μεταβολή του ενδιαφέροντος για την πολιτική στα άτομα των ημιαστικών και αγροτικών περιοχών και συγκεκριμένα για τις επιλογές απαντήσεων «πολύ» και «αρκετά» με αποκλίσεις +3, +7 ποσοστιαίες μονάδες αντίστοιχα (βλ. Πίνακες 2Α, 2Β).

Τέλος, εξετάζοντας το επίπεδο της εκπαίδευσης, υπάρχει μια τάση διαφοροποίησης στα άτομα που έχουν συμπληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και ειδικότερα για την επιλογή «πολύ» με απόκλιση +3 ποσοστιαίες μονάδες (βλ. Πίνακα 2Α).

Επειδή η ερώτηση για το πολιτικό ενδιαφέρον αποτελεί μία από τις σημαντικότερες ερωτήσεις της πολιτικής εμπειρικής έρευνας, πέραν της μεθοδολογικής χρησιμοποίησής της, θεωρούμε σκόπιμο να εξετάσουμε αναλυτικότερα, εάν και κατά πόσον οι ερωτώμενοι έχουν επιλέξει τις ίδιες απαντήσεις στην ίδια επαναλαμβανόμενη ερώτηση. Τα αποτελέσματα αυτής της μελέτης παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.

Από τον πίνακα αυτό διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν μετατοπίσεις στην εκδήλωση του πολιτικού ενδιαφέροντος και τα ποσοστά συνολικά αυτών των μετατοπίσεων, μεταξύ των διαφορετικών εναλλακτικών απαντήσεων, κυμαίνονται από 15,2% έως 19,3% ή διαφορετικά το 80,7% έως 84,8% των ερωτώμενων παραμένουν σταθεροί στην εκδήλωση του πολιτικού ενδιαφέροντός τους. Μιλώντας, δηλαδή, με απόλυτους αριθμούς από τα 1.015 άτομα που απάντησαν στην ίδια επαναλαμβανόμενη ερώτηση, διαφορετική επιλογή δήλωσαν 174 άτομα. Παρόλο που αυτά τα 174 άτομα αποτελούν μια μικρή ποσομάδα των απαντώντων σε αυτή την ερώτηση (το 18%), το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στο να εξετάσουμε εάν και κατά πόσον συνιστούν μια ιδιαίτερη κατηγορία σε σύγκριση πάντα με τα υπόλοιπα 841 άτομα που παραμένουν σταθερά στις απόψεις τους. Για το λόγο αυτό συγκρίνουμε τη κατανομή αυτών των δύο κατηγοριών απαντήσεων ως προς τις δημογραφικές-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Σύγκριση των απαντήσεων για κάθε εναλλακτική επιλογή της ερώτησης του πολιτικού ενδιαφέροντος που επαναλαμβάνεται στο ίδιο ερωτηματολόγιο

Αρχική ερώτηση: επιλογές	επαναλαμβανόμενη ερώτηση: επιλογές				Σύνολο (%)
	πολύ (%)	αρκετά (%)	λίγο (%)	καθόλου (%)	
πολύ (%)	84,8 162	8,9 17	3,7 7	2,6 5	18,8 191
αρκετά (%)	8,1 30	83,0 308	6,7 25	2,2 8	36,5 371
λίγο (%)	3,2 9	10,3 29	82,6 233	3,9 11	27,7 282
καθόλου (%)	4,7 8	5,8 10	8,8 15	80,7 138	16,8 171
Σύνολο (%)	20,5 209	35,8 364	27,5 280	15,9 162	1015

κοινωνικές μεταβλητές του φύλου, της ηλικίας, του μεγέθους οικισμού, της εκπαίδευσης, της οικογενειακής κατάστασης, της απασχόλησης και του οικογενειακού εισοδήματος. Τα αποτελέσματα αυτών των συγκρίσεων παρουσιάζονται στον Πίνακα 4.

Από τον Πίνακα αυτό παρατηρούμε ότι το φύλο και το μέγεθος οικισμού της διαμονής των απαντώντων δεν ερμηνεύει την αλλαγή γνώμης που παρατηρούμε στην εκδήλωση του πολιτικού ενδιαφέροντος (αμελητέες αποκλίσεις της τάξεως 0, 1, 2, -1 ποσοστιαίων μονάδων αντίστοιχα). Όμως, έντονη αλλαγή της στάσης ως προς το πολιτικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν κυρίως οι ηλικίες από 18 έως και 29 ετών και από 45 έως και 59 ετών με αποκλίσεις -7 και 8 ποσοστιαίων μονάδων αντίστοιχα. Επίσης διαφοροποιήσεις εμφανίζονται και για τα άτομα που έχουν συμπληρώσει τις δύο πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης με αποκλίσεις 5 έως 6 ποσοστιαίων μονάδων αντίστοιχα. Εξετάζοντας τις δύο κατηγορίες απαντήσεων τις αναλύουμε ως προς την οικογενειακή κατάσταση και διαπιστώνουμε ότι οι άγαμοι και οι έγγαμοι παρουσιάζουν μεταβολή του ενδιαφέροντος για την πολιτική με αποκλίσεις -6

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Σύγκριση των δημογραφικών-κοινωνικών χαρακτηριστικών μεταξύ δύο κατηγοριών απαντώντων (αλλαγή γνώμης και σταθερή γνώμη) στην ερώτηση του πολιτικού ενδιαφέροντος

		ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ		Επίδραση της διατάξης	Κατά προσέγγιση τοπική απόκλιση της διαφοράς	
		αλλαγή γνώμης (Α)	σταθερή γνώμη (Β)			
		P ₁ (%)	P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)	
Σύνολο απαντώντων		174	18 841	85	67	11,4
Φύλο	Άνδρες	85	49 416	49	0	5,9
	Γυναίκες	89	51 425	50	1	5,8
Ηλικία	18-29	37	21 232	28	-7	7,3
	30-44	45	26 226	27	-1	7,1
	45-59	63	36 234	28	8	5,4
	60 - άνω	29	17 149	18	-1	7,6
Μέγεθος οικισμού	Αθήνα Θεσ/νίκη Αστικά	120	69 568	67	2	4,6
	Ημιαστικά Αγροτικά	54	31 273	32	-1	6,8
Εκπαίδευση	Πρωτ/μια	105	60 444	54	6	5,3
	Δευτ/θμια	52	30 291	35	-5	6,9
	Τριτ/θμια	17	10 106	12	-2	7,9

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 (συνέχεια)

		ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ				Κατά προ- σέγγιση τοπική απόκλιση της δια- φοράς
		αλλαγή γνώμης (Α)	σταθερή γνώμη (Β)	Επίδραση της διά- ταξης		
		P ₁ (%)	P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)	P ₁ - P ₂ (%)	
Σύνολο απαντώντων		174	18 841	85	67	11,4
Οικογενει- ακή κατά- σταση	Άγαμοι	28	16 181	22	-6	7,5
	Έγγαμοι	133	76 586	70	6	4,1
	Χήροι Διαζευ/νοι	13	8 74	9	-1	8,2
Απασχόληση	Εργοδότες	4	2 20	2	0	7,6
	Αυτοαπασχο- λούμενοι	30	17 160	19	-2	7,5
	Μισθωτοί	58	33 183	21	12	6,8
	Συμβοηθούν- τα μέλη	6	3 47	6	-3	7,7
	Συνταξι- ούχοι	24	14 97	12	2	7,8
	Άνεργοι	3	2 30	4	-2	8,8
	Νέοι	1	1 10	1	0	10,3
	Φοιτητές	3	2 58	7	-5	8,7
	Οικιακά	43	25 221	26	-1	7,1
	Άλλο	2	1 15	2	-1	4,7

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 (συνέχεια)

		ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ			Κατά προ- σέγγιση τυπική α- πόκλιση της δια- φοράς	
		αλλαγή γνώμης (A)	σταθερή γνώμη (B)	Επίδραση της διά- ταξης	$P_1 - P_2$ (%)	$P_1 - P_2$ (%)
		P_1 (%)	P_2 (%)	$P_1 - P_2$ (%)	$P_1 - P_2$ (%)	
Σύνολο απαντώντων		174	18 841	85	67	11,4
Οικογενειακό εισόδημα	25.000	30	17 103	12	5	7,5
	26.000 – 50.000	61	35 336	40	-5	6,6
	51.000 – 75.000	45	26 216	26	8	7,1
	76.000 – 100.000	16	9 93	11	-2	7,8
	101.000 – 150.000	11	6 40	5	1	8,9
	150.000 και άνω	2	1 17	2	-1	7,8
	Δ.Α.	9	5 36	4	1	7,9

και 6 ποσοστιαίων μονάδων αντίστοιχα, ενώ οι χήροι και οι διαζευγμένοι εμφανίζονται σταθεροί στις απόψεις τους. Ομοίως η περαιτέρω ανάλυση των δύο αυτών κατηγοριών απαντήσεων ως προς τη μεταβλητή της απασχόλησης μας δείχνει ότι οι μεν μισθωτοί, τα συμβοηθούντα μέλη και οι φοιτητές έχουν εμφανείς αποκλίσεις της τάξεως 12, -3, -5 ποσοστιαίων μονάδων αντίστοιχα, οι δε εργοδότες, αυτοαπασχολούμενοι, συνταξιούχοι, άνεργοι, νέοι που αναζητούν για πρώτη φορά εργασία, και οικοκυρές παρουσιάζονται στα-

θεροί στη γνώμη τους για την πολιτική. Τέλος, ως προς τη μεταβλητή του μηνιαίου οικογενειακού εισοδήματος παρατηρούμε ότι τα δύο πρώτα στρώματα με χαμηλά εισοδήματα της τάξεως το μεν πρώτο μέχρι 25.000 δρχ. και το δεύτερο από 26.000 έως 50.000 παρουσιάζουν έντονη αλλαγή γνώμης για την πολιτική με αποκλίσεις 5, -5 ποσοστιαίων μονάδων αντίστοιχα, ενώ τα υπόλοιπα πέντε στρώματα εισοδήματος παραμένουν σταθερά στις απόψεις τους. Βεβαίως, λόγω της γνωστής δυσκολίας που εμφανίζει η δήλωση του μηνιαίου οικογενειακού εισοδήματος, τα αποτελέσματα αυτά τα θεωρούμε κυρίως ενδεικτικά.

Τέλος, συνοψίζοντας, μπορούμε να προσδιορίσουμε καλύτερα αυτή την υποομάδα των απαντώντων, που εμφανίζουν μετατόπιση ως προς την αρχική δήλωση του πολιτικού ενδιαφέροντός τους, και να την περιγράψουμε συνοπτικά με βάση τα κοινωνικά-οικογενειακά και δημογραφικά χαρακτηριστικά. Έτσι, αυτή την υποομάδα προσδιορίζουν τα άτομα που ανήκουν στις ηλικιακές ομάδες των 18 έως 29 και 45 έως 59 ετών, και έχουν τελειώσει πρωτοβάθμια ή δευτεροβάθμια εκπαίδευση, είναι μισθωτοί ή συμβοηθούντα μέλη, είναι έγγαμοι ή άγαμοι και έχουν μηνιαίο εισόδημα χαμηλότερο των 50.000 δρχ.

2. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Για να ελέγξουμε τη διάταξη των ερωτήσεων στο ερωτηματολόγιο μιας εμπειρικής κοινωνικής έρευνας χρησιμοποιούμε συνήθως δύο μεθόδους: α) σχεδιάζουμε δύο ερωτηματολόγια τα οποία περιέχουν τις ίδιες ερωτήσεις, οι οποίες τοποθετούνται σε διαφορετική θέση σε κάθε ερωτηματολόγιο, ή β) σχεδιάζουμε ένα ερωτηματολόγιο στο οποίο οι πειραματικές ερωτήσεις επαναλαμβάνονται συνήθως μία φορά. Στην πρώτη περίπτωση τα ερωτηματολόγια αυτά δίνονται την ίδια χρονική περίοδο σε συγκεκριμένες υποομάδες πληθυσμού που έχουν επιλεγεί με κοινά δημογραφικά-κοινωνικά χαρακτηριστικά και συγκρίνουμε τις απαντήσεις στις πειραματικές ερωτήσεις των δύο ερωτηματολογίων. Στη δεύτερη περίπτωση έχουμε τον ίδιο ερωτώμενο να απαντά δύο φορές στην ερώτηση και συγκρίνουμε τις απαντήσεις του. Εάν τα αποτελέσματα αυτών των συγκρίσεων δεν παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις, συμπεραίνουμε ότι η συγκεκριμένη ερώτηση δεν επηρεάζεται από τη θέση της και «λειτουργεί» ανεξάρτητα απ' αυτήν. Εάν όμως τα αποτελέσματα αυτών των συγκρίσεων εμφανίζουν αποκλίσεις, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η ερώτηση επηρεάζεται από τις απαντήσεις στις ερωτήσεις που προη-

γούνται, με αποτέλεσμα η γνώμη των ερωτωμένων να αλλάξει.

Σ' αυτή τη συγκεκριμένη εργασία σαν πειραματικές ερωτήσεις επιλέξαμε κοινές ερωτήσεις από δύο εμπειρικές κοινωνικές έρευνες του ΕΚΚΕ. Εδώ όμως χρειάζεται να αναφέρουμε ότι τα δύο ερωτηματολόγια που επιλέξαμε και ήταν πολιτικού περιεχομένου δεν σχεδιάστηκαν για τις ανάγκες της μεθοδολογικής έρευνας και επίσης, ότι οι δύο έρευνες δεν είχαν διεξαχθεί την ίδια χρονική περίοδο· και μάλιστα, η πρώτη έρευνα του 1985 πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια έντονης προεκλογικής περιόδου. Βεβαίως πειραματικά έχουμε τη δυνατότητα τέτοιων συγκρίσεων, αλλά θα πρέπει πάντα να συνυπολογίζεται ο χρόνος διεξαγωγής της έρευνας και η ομάδα των ερωτωμένων στους οποίους απευθύνεται η έρευνα.

Η πρώτη πειραματική ερώτηση που χρησιμοποιούμε αναφέρεται στη συχνότητα του εκκλησιασμού και διατυπώνεται σε δύο ερωτηματολόγια που έχουν όμως διαφορετική δομή και σύνταξη. Η ανάλυση αυτής της ερώτησης για τα δύο ερωτηματολόγια απέδειξε ότι δεν υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις. Παρόλο που οι απαντήσεις στις οποίες βασίζουμε τις συγκρίσεις αναφέρονται σε διαφορετικούς πληθυσμούς, γεγονός που όπως προαναφέραμε δημιουργεί προβλήματα στη μεθοδολογική έρευνα, η συγκεκριμένη ερώτηση έδειξε να μην επηρεάζεται ούτε από το έντονο προεκλογικό κλίμα ούτε από την πολιτική πόλωση που επικρατούσε κατά τη διεξαγωγή της έρευνας του 1985.⁵ Έτσι συμπεραίνουμε ότι ο εκκλησιασμός, σαν κοινωνική εκδήλωση, δεν δέχεται καμιά επίδραση, ούτε από τις συνθήκες που επικρατούν κατά τη διάρκεια της επιτόπιας στοιχειοληψίας ούτε από τον τρόπο σύνταξης και δομής του ερωτηματολογίου. Δηλαδή η στάση των πολιτών είναι σταθερή και ανεξάρτητη από τις προηγούμενες ερωτήσεις και το έντονο προεκλογικό κλίμα.

Η δεύτερη πειραματική ερώτηση αναφέρεται στο ενδιαφέρον για την πολιτική και περιέχεται δύο φορές στο ίδιο ερωτηματολόγιο της έρευνας του 1985, σε διαφορετική όμως θέση· μία φορά στην αρχή και μία δεύτερη στο τέλος του ερωτηματολογίου. Σ' αυτή την περίπτωση έχουμε τους ίδιους ερωτώμενους να απαντούν στην επαναλαμβανόμενη ερώτηση, έτσι προσπαθούμε να διατυπώσουμε εάν υπάρχει αλλαγή στις απόψεις τους. Εξετάζοντας τα αποτελέσματα που προκύπτουν από την ανάλυση της επαναλαμβανόμενης ερώτησης, παρατηρούμε ότι δεν εμφανίζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις.

Αναλύοντας όμως τις τέσσερις επιλογές της ερώτησης «πολύ», «αρκετά», «λίγο», «καθόλου», διαπιστώνουμε την ύπαρξη δύο υποομάδων απαν-

5. Βλ. Θ. Μπεχράκης και Η. Νικολακόπουλος, «Κομματική επιλογή και αξιολόγηση των πολιτών: μια κρίσιμη διάσταση του εκλογικού ανταγωνισμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69Α, 1988.

τώντων. Η μεν πρώτη αποτελείται από τα άτομα που προτίμησαν διαφορετική επιλογή στην ερώτηση, η δε δεύτερη αντιπροσωπεύει εκείνα τα άτομα που παραμένουν σταθερά στη γνώμη τους, και επιλέγουν την ίδια απάντηση, στην επαναλαμβανόμενη ερώτηση. Η μελέτη της υποομάδας των απαντώντων που μετατοπίζεται ως προς την αρχική δήλωση του πολιτικού ενδιαφέροντος αποτελείται από νεαρά άτομα ηλικίας 18 έως 29 ετών και άτομα από 45 έως 59 ετών, τα οποία είναι τελειόφοιτοι της πρωτοβάθμιας ή και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, και εργάζονται είτε ως μισθωτοί ή είναι συμβοηθούντα μέλη. Όσο δε αφορά την οικογενειακή τους κατάσταση είναι είτε έγγαμοι ή άγαμοι και δηλώνουν μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα κάτω των 50.000 δρχ.

Η σύγκριση αυτών των δύο υποομάδων δηλώνει ότι η «ευαίσθητη» ερώτηση γνώμης για την πολιτική είναι κατά έναν τρόπο ευάλωτη στις απαντήσεις που έχουν δοθεί στις προηγούμενες ερωτήσεις. Ενώ συνολικά η ερώτηση για το πολιτικό ενδιαφέρον κατά την επανάληψή της δεν εμφανίζει σημαντικές διαφοροποιήσεις στις απαντήσεις, διακρίνεται όμως μια μικρή υποομάδα του πληθυσμού η οποία φαίνεται να μετατοπίζεται.

Με αυτόν τον τρόπο μεθοδολογικής εξέτασης αυτών των δύο πειραματικών ερωτήσεων θέλουμε να υπογραμμίσουμε ότι η σειρά και μόνο ορισμένων ερωτήσεων μπορεί να επιφέρει αλλοιώσεις στα αποτελέσματα. Έτσι δημιουργείται μια άλλη κατηγορία σφαλμάτων, εκτός αυτών της δειγματοληψίας, τα οποία οφείλονται αποκλειστικά και μόνο στον τρόπο σχεδιασμού του ερωτηματολογίου και τα οποία πρέπει να συνυπολογίζονται όταν αναλύονται στατιστικά τα αποτελέσματα. Επίσης, θεωρούμε σκόπιμο ότι για να γίνουν περισσότερο κατανοητές οι επιδράσεις της διάταξης των ερωτήσεων απαιτείται συστηματική έρευνα γι' αυτό το ίδιο το ερωτηματολόγιο. Η παρούσα εργασία πιστεύουμε ότι θα αποτελέσει σημείο αφετηρίας για έρευνες με αποκλειστικό αντικείμενο μελέτης τα μεθοδολογικά προβλήματα που προκύπτουν από τις εμπειρικές κοινωνικές έρευνες.